

Jäälahing Olaus Magnuse järgi.

Moskvalane ründab jääd mööda, 1495.

Olaus Magnus, Carta Marina (detailid), 1539.

Talvine maastik. Pieter Bruegel, 1565.

Väike märgiatlas

Karl Kello

KÕVA KÜLM

Tänavune kevad tuli külma ja lumega, meri oli veel aprillis jääs. Võrreldes nn väikese jääajaga 13.–19. sajandil, pole see midugi midagi erilist. Kroonik Russow kirjutab näiteks, et veel vahetult enne nelipühi 1573 tulnud inimesed üle jää Rootsist Tallinna. Venelased tegid Liivi sõja ajal rüüsteretki üle jää Soome lahe põhjakaldale. Olaus Magnus kirjutab, et rootslased pidanud merejälal lausa ratsa- ja kahurväelahinguid. 20. sajandil alanud kliima soojenemisega saab ilmselt alguse järjekordne suur soojaperiood, kuid tõenäoliselt seisavad meil enne ees väga karmid külmad – koletu talvede talv, igipikk talv, nagu on lugeda muinaspõhja Edda-lauludest.

Talvõ poig

Vanasõna ütleb niisuguse asja kohta, kui kevadel jätkuvad suured külmad, et “Peläku ei talve, peläku talve poiga”. *Talvõ poig om keväjäne külm*. Päris paha lugu on siis, kui talve poeg liiga vägevaks saab. Tuleb näiteks lumi kevadel maha ja ära ei sula, sajab aga kogu aeg uut peale, on jääaeg käes. Inimesed on siiski tähele pannud, et “Külma järgi tuleb sagest soe” (Viljandi). Kas praegu toimuv on jääaja järelkaja või eelaimdus? Vahet pole. Jääaeg ei ole kuhugi kadunud, tegemist on ajutise taktikalise tagasitõmbega.

Külm on meil tugevasti personifitseeritud kuju nagu talvgi (vrd külmataat, talvetaat), kuigi me ei oska teda oma kesk- ja elektrikutte juures adekvaatselt hinnata. Kes see seal õues külmetab? Kes muu kui külm ise. Kui küünlapäeva ajal viidi ube õue ja õeldi: “Külm, söö nüüd ubi!”, et suvel ei tuleks võtma (lisaku), siis söödeti tõenäoliselt külmetaati.

Talve suu, talve hambad

Talvel on suur suu: “Suur om talvõ suu, lagja talve mago.” Ka surmal on suur suu. Talvel on pikad hambad, kulli küüned ja kahe mehe jõud. “Tõnisepäiva õöl pidada vali pauk väljas (õues) käima tähenduseks, et talv pooleks on löödud” (Ambla). Kui Tõnnis

murrab talve seljaluu katki – tähendab, talv on poole peal. “Tõnisepäeval läheb ka külma süda lõhki – pool talvet on mööda” (Narva). “Tõnisepäeval süiässe esimene siapiä pool ja mehed lähväd kõrtsi, murravad talve sellä katti” (Kolga-Jaani).

Talve silm, külma süda

Kui talve üks silm ära nutab, siis tuleb vahepeal veel kõva külm, kui talve teine silm ka nutma hakkab, siis tuleb kevad. Külmal on kõva kael ja sirge selg, silmad-sarved peas ja süda sees. Küünlapäeval lüüakse külma süda lõhki, s.o ilmad hakkavad soojemaks ehk järele andma (Vändra). Küünlapäeval murretakse külma kael, lüüakse külmal üks sarv peast ära, lõhkeb külma süda ja päikese silm hakkab vett jooksuma. Küünlapäeval “pidi külma selgroots pooles minema” (Kambja); “Küündlepäävä lätt külma sälg katski” (Vastseliina). Kui küünlapäeval talve seljaluu murdmata jääb, tuleb külm kevad; kui aga murtud saab, siis tuleb soe kevad.

Väike jääaeg

Enne väikese jääaja algust ca 1300 oli viiesaja-aastane globaalne soojaperiood. 1296 tulid kohutavalt külmad talved – paari-kolmekümne aasta jooksul külmusid veed Saaremaalt Bornholmni, käigus olid talvedeed üle mere, näiteks 1323 Saaremaa ja Lübecki vahel; 1399 võinud Lübeckist üle jää Stralsundi kaudu Taanimaale minna; 1315–1322 kadus inimasustus Gröönimaalt.

Kristlik maailm hakkas taandarenema, keskaegne laienemine sai otsa. Lõppes uudismaade ülesharimine, poolleiolevad suured katedraalid jäidki lõpuni ehitamata. Euroopat laastasid kohutavad ikaldused ja näljahädad. Algasid nõiaprotsessid – mida kauem halvad ilmad ja ikaldused jätkusid, seda kindlamaks sai veendumus, et süüdi on nõiad. Lisaks tappis rahvast Suur Katk. Keskaja eurooplane elas niisuguses maailmas, mis oli loodud alles mõni tuhat aastat tagasi, ja kohe pidi tulema maailm lõpp. Piibel oli ainus kindel asi, millele toetuda. Kristlase maailmapilt oli midagi muud kui näiteks hinduistidel – neil algas aastal 3102

eKr käesolev ja viimane ajastu, Kalijuga, mis kestab ühtekokku 432 000 aastat.

Muistne külm

Põhjapoolkeral valitses haruldane külmus ja kuivus ka ca 800, võimalik, et põhjustatud Golfi hoovuse seiskumisest. Siis sai alguse globaalne soojaperiood, nagu praegugi (vt ÕpL, 11.03.). Muinaspõhja Eddalauludes ja soome loitsudes tehakse juttu muistsest külmast, erakordsest külmast, mis olnud nii kõva, et külmanud Ahti merele. Ahti on vetejumal, ju tal läks eluolu kitsaks kätte, ei pääsenud enam vabalt liikuma. Ahtit nimetatakse Saarelaiseks, jutt käib seega Ida-, resp. Läänemere saartest. Kõva külm näib olevat alguse saanud väga äkiliselt suvel. Väinämöinen löi kannelt nii, et endal ka pisarad silmist jooksid: suur külm tuli "Yhtenä kešäššä yönä/ Kylmi jeätä kyynärän,/ Sato lunta sauvan varren,/ Kylmi k-n p-n,/ Varšan vaččaha hevosen,/ Naisen keän taikinaha;/ Niin Ahin merellä kylmi" (1834; 2, 37. l). Kui Ahti merele külmus, külmas pakane ka leivaahju, külmas karu pesasse, pennut koiran p-n, "poika neitosen povehen, pirttihin pojan Pätöisen" (3, lk 132–133).

Koletu talvede talv

"Vanemas Eddas" ja "Nooremas Eddas" tehakse juttu koletust talvede talvest ja igipikast talvest (Rein Sepa tõlge). Jumalate hämara aegu on ilmad tujutud, tuuled uluvad ja puhuvad, kust kuhu just juhtub, "saabub talv, mida hüütakse igipikaks talveks, siis ajab lund kokku igast kaarest, maad võtab vali pakane ja tuuled on tugevad; ei ole enam kasu päikesest; neid talvesid tuleb kokku kolm ega ole suve nende vahel" (Gylfaginnig; 5, lk 72). Tõusevad vennad vendade vastu, hävitavad sõsarad omaenda sugu, ükski hing teist enam ei säästa, on hullusti kodus, hooratöö hirmus, tuuleaeg ja hundiaeg, kuni maailm hukkub. Siiski võlva näeb maad tõusmas uuena teist korda rohelisena vete rüpest, kaljudelt kukuvad joad, kotkas piirab kõrgest, kaljudelt sihib ja karjatab kalu, põldudel külvita kasvab viili (Völuspaa; 6, lk 12–13). Koskede külmu mist mainivad ka soome loitsud.

Koletu talvede talv õnnestub maailmapuu kaitsvas varjus üle elada paaril inimlapsel: "aoaja kasted on neile toiduks ja nendest algab taas inimilm" (Vafthruudniri lugu; 6, lk 20). "Vanema Edda" laulud arvatakse pärinevat 9.–12. sajandist. Põhjarahvastele võis niisuguste eshatoloogiliste kujutel-

made kinnistumiseks põhjust anda nimelt vastüleelatud igipikk talv.

Viikingiaeg

Kui Golfi hoovus tõepoolest seiskus, nagu nüüdki karta, siis millal ta taas elustus? Võimalik, et kolmekümne või kaks korda kolmekümne aasta pärast. Ca 800 algas Põhja-Euroopas viikingiaeg. Üle Euroopa pühkisid viikingite retked, draakonipäised sõjalaevad ilmusid ootamatult ja kadusid saagiga. Oli ka lirimaa viikingeid. Algul tehti välkkiireid röövretki – tekkis äkiline vajadus toita naisi ja lapsi, kui endised elatisalad, maaharimine ja kalapüük Atlandi rannikul muutus võimatuks.

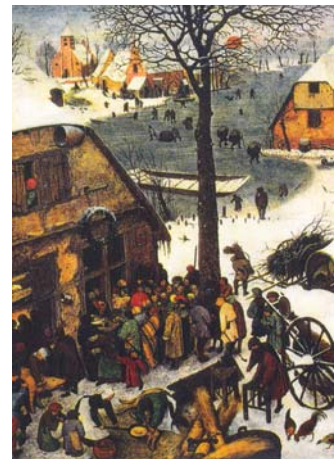
30 aasta pärast saabus Inglismaale viikingite uus laine. Viikingite ülejäämise põlvkonna noored mehed hakkasid juba vaatama, kuhu võiks ise elama asuda, kas või näiteks tulevase Venemaa avarustesse. Norra uusasukad ilmusid Islandile 874 (iirimungad olid seal juba varem). Talirukis ja kolmeväljasüsteem juurdus Eestis arvatavalt ca 900. 10. sajandi keskpaiku ehitati Inglismaal ja Norras kogudusekirikuid, elustus Bergenis linn. Selleks ajaks oli kena kevade kindlalt käes, soe ja õnnelik aeg – põldudel külvita kasvas viili, kaljudelt kukkusid joad, kotkas piiras kõrgest ja karjatas kalu.

Kirjandus

1. Eesti rahvakalender, 1. Tallinn, 1970.
2. Karjalais-suomalainen kansan eepos, 1. Moskva, 1994.
3. Krohn, K. Suomalaiset syntyloitsut. Helsinki, 1917.
4. Gothus, O. M. Pohjoisten kansojen historia. Helsinki, 1973.
5. Noorem Edda. Tallinn, 1990.
6. Vanem Edda. Tallinn, 1970.

Talv on tulnud kuidagi äkki ja ootamatult. 1565, 1566.

Rahvaloendus Petlemmas (detail). Pieter Bruegel, 1566.

Antwerpen, Püha Jüri värv. Pieter Bruegel, 1558.